

KIRGIZ DİLİ VE DİYALEKTLERİ*

B. M. YUNUSALIYEV

(Çev. Erhan TAŞBAŞ**)

Gazi Türkiyat, Güz 2016/19: 241-267

1. KIRGIZCANIN TARİHİ HAKKINDA GENEL BİLGİ

Kırgızca üzerine yapılan araştırmaların tarihi yakın bir geçmişe dayanır. Tarihî-karşılaştırma metodu yoluyla derlenmiş ve diyalektlerde saklanmış olan özelliklerden hareketle bir dilin uzak tarihini gözden geçirip tarihî dönemlerini yaklaşık olarak tespit etmek mümkündür. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda Kırgızcanın uzun bir süreç içerisinde oluştuğu, yakın ya da uzak akraba dillerle farklı devirlerde sıkı ilişkide olduğu, bu dilin oluşumunun sabit bir coğrafi bölgede gerçekleşmediği ve son olarak uzun bir tarihe yayılan bu oluşum sürecinde değişik etnik unsurların halkın temel çekirdeği ile daima yakın ilişkide bulunmadığı söylenebilir. Kırgız halkının bu tarihî gerçeklerini göz önünde bulundurarak Kırgızcanın tarihini üç büyük döneme ayırmak mümkündür:

- Eski Kırgızca (IX-X. yüzyıllara kadarki Kırgızca)
- Orta Dönem Kırgızcası (XV-XVI. yüzyıllara kadarki Kırgızca)
- Yeni Kırgızca (XVI. yüzyıldan sonraki Kırgızca)

1.1. ESKİ KIRGIZCA

Eski Kırgızcanın yazma eserlerine örnek olarak Yenisey yazıtları gösterilebilir. Bugünkü Kırgızca ile Yenisey boyundaki taşlara yazılmış olan yazılar arasında yaklaşık bin beş yüz yıllık bir süre bulunmaktadır. Aradan oldukça uzun bir tarih geçmesine rağmen Yenisey Kırgızcası ile çağdaş Kırgızca arasındaki benzerlikler azımsanamayacak kadar çoktur. Örneğin yazıtlardaki fiil köklerinin, zamirlerin, adların, sayı adlarının, niteleme sıfatlarının vb. sözcük türlerinin hemen hepsi çağdaş Kırgızcada saklanmakla birlikte söz konusu sözcükler günlük konuşma dilinin aktif söz varlığını oluşturmakta ve söz yapımında oldukça sık kullanılmaktadır. Ünsüzler

* Yunusaliyev, B. M. (1985). Kırgız tili cana anın dialektleri. *Tandalğan emgekter* (s. 64-94). Frunze: İlim. (Юнусалиев, Б. М. (1985). Кыргыз тили жана анын диалектилери. *Тандалган эмгектер* (б. 64-94). Фрунзе: Илим).

** *Kırgız Türk Manas Üniversitesi, Dil Öğretimi Bölümü, Bişkek/KIRGIZİSTAN. erhan.tasbas@manas.edu.kg*

ve basit ünlüler açısından bakıldığında ses sisteminin de bugüne kadar değişmeden gelmiş olduğunu görebiliriz. Ünsüzlerin sedalı ve sedasız, sekiz basit ünlünün ise kalın ve ince olarak ayrılması çağdaş Kırgızcanın ses sisteminde de aynı şekildedir. Ünlülerin dudak uyumuna tabi olmaları, ünsüzlerin sedalı ve sedasız olmalarına göre kimi ses değişimlerine uğramaları gibi özellikler bugüne kadar korunmuştur.

Dilin dil bilgisel açıdan da sabit kaldığı görülmektedir. Yenisey yazıtlarında karşılaşılan morfolojik yapıların hemen hemen tamamı çağdaş Kırgızcada da kullanılmaktadır.

Yenisey yazıtlarının dili yalnızca Kırgızca değildir. Diğer yakın akraba dillerin de aynı derecede Yenisey diline yakın olduğunu söylemek mümkün. Bugünden geriye doğru gidildikçe yakın akraba diller de birbirine gitgide yaklaşmaktadır. Fakat çağdaş diller içinde Yenisey yazıtlarının diline en yakın olanı Kırgızcadır. Bu görüşü destekleyen benzerliklerden bir kısmı şöyledir:

- a. Ünlülerin dudak uyumuna girmesi.
- b. Kimi sözcüklerin fonetik açıdan farklılaşması. yen. *ıglat-*, kır. *ıylat-* (Başka yakın akraba dillerde bu sözcüğün ön sesinde *y~c~j~s* ünsüzleri bulunmaktadır).

Geçen bin beş yüz yıllık süre içerisinde Kırgızcada önemli değişiklikler de oldu. Fonetik açıdan gerçekleşen değişiklikler şunlardır:

- a. Ünlüden sonra ya da iki ünlü arasında *d* ünsüzü *y* ünsüzüne dönüşmüştür: Yen. *adır-*, Kır. *ayır-*.
- b. Kökteki kalın ünlüden sonraki *g* ünsüzü hece oluşturma özelliği bulunmayan çift dudak *v'sine* (*w*) dönüşmüştür: Yen. *ogul*, Kır. (diy.) *uwul*; Yen. *bag*, Kır. (diy.) *bow*. Kimi zaman *g* ünsüzünün *y* ünsüzüne dönüştüğü örneklere de rastlanır: Yen. *ılgat-*, Kır. *ıylat-*.
- c. Kökün ilk hecesinde bulunan ünlüden sonraki *g* ünsüzü *y* ünsüzüne dönüşmüştür: Yen. *teg-*, Kır. *tiy-*; Yen. *üğüür-*, Kır. *üyyür-*.
- d. Yenisey devrinde teklik birinci kişi zamirinin hem genizsil hem de genizsil olmayan varyantı kullanılmıştır: *men ~ ben*.

Eski Kırgızca yalnızca V-VII. yüzyıllarına ait Yenisey yazıtları devrini değil ondan sonraki birkaç yüzyılı da kapsamaktadır. Sonraki yüzyıllarda Eski Kırgızcada gerçekleşen değişikliklere örnek olarak çağdaş Tuva, Hakas, Altay dillerine de özgü şu özellikler gösterilebilir:

- a. Bazı ses değişmelerinden sonra ikincil uzun ünlülerin ortaya çıkması. **aa**: Kır., Tuv., Hak., Alt. *saa-* < **saga-* (Et.) "sağmak"; Tuv. *çaak*, Hak. *haax*, Alt. *d'aak*,

Kır. *caak* < *cañak* "yanak". oo: Kır., Tuv., Hak., Alt. *sool* < *sogol*. öö: Kır., Tuv., Hak., Alt. *söök* < **söñök*. ee: Kır., Tuv., Alt. *een* < **eyen*.

- b. Altay, Hakas, Tuva ve Kırgız halklarının atalarının birlik hâlinde buldukları devirde Moğol dilinden ortak sözcükler alındı. Başka Türk dillerinde karşılaşılmayan *belen* "hazır", *sonun* "güzel, iyi", *kaalga* "kapı" gibi Moğolca sözcükler bugün Kırgız, Hakas, Tuva ve Altay dillerinde kullanılmaktadır.

1.2. ORTA DÖNEM KIRGIZCASI

Kırgızcanın bu döneminde yazılmış olan eserler henüz bulunabilmiş değildir. Ancak o dönemde dilde yaşanmış olan değişimleri akraba diller ve dialektleri karşılaştırma yoluyla tespit etmek mümkündür. Büyük Kırgız Kağanlığı (X. yüzyıl) dağıldıktan sonra Eski Kırgızca döneminde başlayan önemli ses değişiklikleri devam etti. Bu dönemde, çağdaş Kırgızca'yı ve dialektlerini yakın akraba dillerden ayıran, buna karşılıklı bütün Türk dilleri içinde yalnızca Altay (Oyrot) dili ile ortaklaştıran kimi özellikler ortaya çıktı. Bu özellikler aşağıda görülmektedir.

1.2.1. Fonetik Özellikler

- Dudaksız diftongların ve buna bağlı olarak ikincil uzun ünlülerin ortaya çıkması.
- Dudak uyumunun ünlülerde de korunması.
- z sedalı ünsüzü ile s sedasız ünsüzünün dialektlerde fonem olarak ayrılmaması ve sözcük kökünün sonunda z ünsüzünün sedasızlaşması.
- Fiilden fiil yapma olumsuzluk ekinin genizsil (-mA) varyantının bulunmaması.
- Yardımcı fiilin *ele* ve *ede* varyantlarının bulunması.

1.2.2. Morfolojik Özellikler

- Gelecek zaman teklik 3. kişi ekinin *t* olması¹. Kır. (güney diy.), Alt. *ol barat* "O gidecek".
- Şimdiki zaman çekiminin analitik biçiminin aynı olması. Kır. (güneydoğu ve güneybatı dialektleri), Alt. *ol bara cattı* "O gidiyor".

¹ Orijinal metinde teklik 2. Kişi olarak yazılmıştır (çev.).

- c. Kuvvetlendirme edatının aynı anlamda kullanılması. Alt. *ol cürüp le oturdu*, Kır. (güney-doğu diy.) *ol cürüp ele (> cürüvle) oturdu*.

1.2.3. Leksik Özellikler

Uy “inek”, *çoñ* “büyük”, *kokuy* “vah!”, *tebetey* “bir tür başlık”, *unçuk-* “ses çıkarmak” gibi sözcüklerin aktif olarak kullanılmasına karşılık Moğol dillerinden aynı anlamlı sözcüklerin alınması (*temene, şibege, topçu, unaa, taar, kereez* vb.).

1.3. YENİ KIRGIZCA

Yaklaşık XVI. yüzyılda başlamış olan Yeni Kırgızca dönemi tarihî açıdan esasen Tyan-Şan dönemini kapsamaktadır. Kırgız diyalektlerinin gelişim özelliklerine göre bu dönem üçe ayrılmaktadır:

- a. Moğolistan-Jungar dönemi (XVI-XVIII. yüzyıllar).
- b. XVIII. yüzyıldan Sovyet devrimine kadarki dönem.
- c. Sovyet dönemi.

1.3.1. Moğolistan-Jungar Dönemi

Bu dönemde Kırgız boyları Doğu Türkistan’da, daha sonra Tyan-Şan’da yerleşip oradaki halklarla (ilk zamanlar çoğunlukla Uygurlarla) sıkı ilişkiler kurmuşlardır. Bu nedenle Moğolistan’daki Kırgız diyalektleri ile Uygurca oldukça yakın ilişkiler gelişmiş ve bu diller birbirilerini karşılıklı olarak etkilemiştir. Ortaya çıkan ilişkiler sonucunda ilk olarak karşılıklı söz alışverişleri başlamıştır. Uygurca aracılığıyla Kırgızcaya Arapça ve Farsça sözcüklerin geçişinin ve Uygurca ile Kırgızca arasında ortaklıkların oluşmaya başlamasının bu dönemde gerçekleştiği düşünülebilir.

Orta Asya’da gitgide güçlenen Jungarlar (Türk halkları daha sonra onları Kalmaklar olarak adlandırmıştır) Doğu Türkistan ve Orta Asya’daki halklar üzerine akınlar düzenlemeye başlarlar. Bu halkların doğusunda yer alan Kırgız boyları art arda gelen Jungar akınlarının sonucunda güneybatıya yönelmeye mecbur kalır. Kırgızlar ileride Kara Tegin, Kısar vadilerine (Pamir Dağları) arkada ise Ancıyan, Alar Dağları’na kadar sürülürler. Bu dönemde (XVII. yüzyıldan XVII. yüzyılın ortalarına kadar) Kırgızlar daha çok Uygur, Özbek, Tacik, Kazaklarla ekonomik ve siyasi ilişkiler kurarlar. Bu nedenle söz konusu dillerden birçok sözcük (özellikle ticaret, tarım ve İslam diniyle ilgili Arapça ve Farsça sözcükler) alınır. Bugünkü güney ve kuzey Kırgız diyalektlerinde karşılaşılan eş anlamlı kimi sözcükler Yeni Kırgızcanın bu ilk döneminde Orta Asya dillerinden alınmış olmalıdır.

1.3.2. XVIII. Yüzyıldan Sovyet Devrimine Kadarki Dönem

XVIII. yüzyılın ortasında Orta Asya halklarının amansız düşmanı Jungarlar yenilir. Kırgız boyları eskiden yaşadıkları yerlerdeki düşmanları kovup oralara yerleşmeye başlarlar. Kuzeydeki Kırgız boyları Isık Köl, Çüy, Talas vadilerine, Narın nehrinin kıyılarına tekrar göçerken İçkilik boylarının çoğu Pamir Dağları'ndan göçüp Fergana Vadisi'nin güney ve batısındaki dağların eteklerine gelip yerleşirler. Bu yer değiştirmelerden sonra dialektlerin tarihinde önemli değişimler görülmeye başlar. Kuzey ağızları ile güney ağızları arasında eski bağlar ortadan kalkar. İlk olarak coğrafi engeller (boyların yerleştikleri bölgeler arasında dağların uzanması) nedeniyle karşılıklı ilişkiler azalır ya da oldukça seyrekleşir. Diğer taraftan siyasi bir birliğin olmaması feodalitenin güç kazanmasına neden olur. Böylece kuzey ve güney dialektleri birbirinden ayrı olarak başka şartlar altında gelişmeye başlar. Güneydeki Kırgızlar eski komşuları olan Uygurlar, Özbekler ve Taciklerle ilişki kurarken kuzeydeki Kırgızların siyasi ilişkileri çoğunlukla Kazaklarla olmuştur. Bugünkü güney dialektlerinde oldukça aktif bir şekilde kullanılan fakat kuzey dialektlerinde karşılaşılmayan Arapça ve Farsça sözcükler hemen hemen tümüyle Yeni Kırgızcanın ikinci döneminde Uygurca, Özbekçe ve Tacikçeden güney Kırgız dialektlerine girmiştir. Güney Kırgız dialektleri bu dillerden sözcüklerin yanı sıra çeşitli sesleri ve kimi dil bilimsel unsurları da almışlardır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kırgızların Rusya'ya gönüllü olarak katılmasını takiben Rusların Orta Asya'ya gelip Kırgızlarla yakın ilişkiler kurması ile Kırgız dialektlerine, özellikle de kuzey ağızlarına Rusça sözcükler girmeye başladı. Böylece Sovyet devrimine kadar kuzey ve güney ağızları arasında önemli bir leksikolojik ayrılık meydana geldi.

Bu ikinci dönemdeki leksikolojik ayrılık yazma eserlerde de gözlenebilmektedir. Çünkü o dönemdeki (XIX. yüzyıl) el yazmalarının dili dialektlere dayanıyordu. XIX. yüzyılın ilk yarısında yazmaya başlayan Moldo Niyaz'ın şiirlerinin dili, leksikolojik, fonetik ve morfolojik özellikleri İçkilik (güneybatı) dialektinin bugüne kadar korunmuş özelliklerini net bir şekilde yansıtmaktadır.

1.3.3. Sovyet Dönemi

Bu dönem tüm diğer dönemlerden ayrı bir yere sahiptir. Devrime kadarki uzun yüzyıllar boyunca Kırgız boyları arasında siyasi ve ekonomik birlik yoktu. Bu süre içinde Kırgız dialektleri birbirinden ayrı yollar izleyerek gelişti. Sosyalist Ekim devriminden sonra Komünist Parti'nin ulus siyaseti gereği Kırgız boyları bir devlet çatısı altında birleşti. Siyasi ve ekonomik açıdan bir birlik oluştu ve dialektlerin ayrı

şartlarda gelişmesi son bulup birleşme süreci başladı. Bu birleşme burjuvazinin yaptığı gibi ağır bir tempoda değil tarihte görülmemiş bir hızla gerçekleşmektedir. İlk yıllarda sosyalizmi, bugün ise komünizmi kurmak için yönlendirilen günlük siyasi, ekonomik ve kültürel araçların oluşturulması için tüm halkın aktif bir şekilde çalışması, özel mülkiyetin kamulaştırılması, endüstrinin gelişmesi, büyük Rus medeniyetinin yol gösterici etkisi, ulusal kültürün büyük gelişmesi ortak edebî dilin oluşturulup o dilde eğitimin, bilimin, sanatın, tekniğin, yayıncılığın vb. gelişmesi gibi Komünist Parti tarafından yürütülen önemli çalışmalar ayrı ayrı boyların bir ulusa, diyalektlerin ise ortak dile dönüşme sürecini tarihte görülmemiş bir şekilde hızlandırdı.

2. ULUSAL EDEBÎ DİL

Yüzyıllardır sözlü gelenekle yaşayan Kırgız halkının edebî dile sahip olması Sovyet döneminde ulaşılan büyük zaferlerden biridir.

İşlevi ve içeriği açısından edebî dil diyalektlerden daha üst seviyededir. Bu nedenle diyalektler iletişim aracı olma rollerini edebî dile devrederler. Sovyet demokrasisi şartlarında ortaya çıkan Kırgız edebî dili diyalektlere, günlük konuşma diline dayanmaktadır. Başka bir deyişle edebî dilin temelinde tüm Kırgız diyalektlerinde aynı biçim ve aynı anlamda kullanılan ortak dil unsurları bulunmaktadır. Bu ortak unsurlar şunlardır:

2.1. FONETİK UNSURLAR

- a. Sekiz basit ünlü fonem ve sekiz uzun ünlü fonem.
- b. Edebî dilde fonem değeri taşıyan ünsüzlerin hemen hemen tamamı.
- c. Ünlülerin kalınlık-incelik, genişlik-darlık ve düzlük-yuvarlaklık bakımından uyuma girmesi.

2.2. MORFOLOJİK UNSURLAR

Kırgız diyalektleri dilin diğer inceleme alanlarına kıyasla (fonetik, leksikoloji) morfolojik ve sentaktik açıdan birbirine daha yakındır. Bu yakınlık her şeyden önce edebî dildeki temel morfolojik ve sentaktik dil bilgisel birimlerin ve onların anlamlarının bütün Kırgız diyalektlerinde aynı olmasıyla açıklanabilir. Diyalektlerdeki temel morfolojik kategorilerin (isim çekimleri, fiil çekimleri, edat vb.) tamamını inceleme işi başlı başına bir kitap oluşturacak uzunluktadır. Bu

kategorilerde bulunan az sayıdaki farklılık yalnızca bazı detaylarda ortaya çıkmaktadır.

2.3. SENTAKTİK UNSURLAR

Sentaks açısından edebî dildeki temel kategoriler (söz dizimi, cümlelerin öğelere bölünme prensipleri, cümlelerin öğelerinin yer alış düzeni, cümlelerin öğeleri arasındaki ilişkiler, öğelerin cümle içinde aldıkları rol ve cümleye kattıkları dilbilgisel anlam, temel cümle türleri, bağlaçlar vb.) tüm dialektlerde ortaktır. Dialektlerdeki farklılıklar esasen aynı anlamda kullanılan bazı alıntı bağlaçlarla ilgilidir.

2.4. LEKSİK UNSURLAR

Söz varlığı açısından da dialektler arasında güçlü bir birlik bulunmaktadır. Buradaki ortaklık ilk olarak söz türetme sistemindeki işlek kök sözcükler ve yapım ekleri ile eskiden günlük hayatta kullanılan fiiller, zamirler, sayı sıfatları, niteleme sıfatları nesnelere adlandırılışları, soyut kavramları bildiren isimler, yansıma sözcükler ve ünlemlerde görülür. Leksikolojinin “söz varlığı” adlı bu alanı bütün dialektlerde aynı anlam ve ses yapısına sahip olmanın yanı sıra edebî dilimizin söz hazinesini oluşturur. Her dialektin kendi tarihinden kaynaklanan söz varlığındaki farklılıklar esas olarak Kırgız dialektlerindeki ortak sözcükler ve aynı anlamdaki alıntı sözcüklerin bazı dialektlerde aktif olarak kullanılmasıyla ilgilidir. Bununla birlikte morfolojik ve sentaktik söz yapımında da az sayıda farklılıklar görülür.

Bütün dialektlerdeki ortak dil unsurları temelinde oluşturulan edebî dil ideolojik, ekonomik ve siyasi yaşamdaki değişikliklere paralel olarak tarihte görülmemiş bir tempoda gelişimini sürdürmektedir.

3. EDEBÎ DİLİN GELİŞME KAYNAKLARI

Edebî dil anlatma gücü bakımından dialektlere göre çok daha geniş olanaklara sahiptir. Bunun ilk nedeni söz varlığının zenginliği, ikinci sebebi ise fonetik ve dilbilgisel yapısının net olarak belirlenmiş olması ve kendi iç olanaklarından faydalanma yoluyla her açıdan gelişmeye açık olmasıdır.

Edebî dilin gelişmesini sağlayan kaynaklar şunlardır:

3.1. İÇ KAYNAKLAR

İç kaynaklar Kırgızca ve diyalektlerinin olanaklarından faydalanmayı ifade etmektedir. Bu olanaklar şunlardır:

- Çeşitli diyalekt ya da ağzlardaki yerel ekonomik şartlara bağlı olarak çeşitli sektörlerle (pamukçuluk, tütüncülük, ipekçilik, bağcılık vb.) ilgili terimler.
- Eskiden beri aktif bir şekilde kullanılan kök sözcüklerin ve eklerin yardımıyla yeni ortaya çıkan kavramları ifade etmek için türetilen yeni sözcükler (örneğin, Sovyet yıllarında ortaya çıkan *öndürüş* "üretim", *çıgarma* "eser", *kotormo* "çeviri", *basmakana* "matbaa" vb. türemiş sözcükler ve *emgek kün* "iş günü", *col başçı* "rehber", *önör cay* "sanayi" vb. birleşik sözcükler).
- Dilde eskiden beri kullanılagelen sözcüklere yeni anlam verme (*borbor* "merkez" sözcüğünün *başkent* anlamında, *müçö* "organ, uzuv" sözcüğünün *üye* anlamında kullanılması *uyul* "başta bulunan kıvrılmış saç" sözcüğünün *kutup* anlamında kullanılması vb.).

3.2. DIŞ KAYNAKLAR

Dış kaynaklar Kırgızcaya etkisi bulunan Rusçadan ya da diğer Sovyet dillerinden kabul edilen alıntılardır. Kırgız edebî dilindeki alıntılar esas olarak söz varlığıyla ilgilidir. Rus dilinin Kırgız edebî diline olumlu bir etkisi bulunmaktadır. Bugünkü Kırgız edebî dilinin söz varlığına giren bilimsel, teknik terimlerin hemen hemen tamamı, sosyo-ekonomik terimlerin çoğu ve devlet kurumlarının karışık sözcük ve söz dizilerinden oluşan adları Rusça aracılığıyla gelen uluslararası terimler ya da doğrudan Rusçaya ait olan terimlerdir. Kırgız edebî dilinin gelişiminde Rusça aracılığıyla söz varlığına dahil edilen sözcüklerin çok fazla olması, Sovyet yıllarında Kırgız halkının yaşamında oldukça hızlı bir tempoda gerçekleşen gelişmeyle ve Sovyetler döneminde halkların ideolojik, ekonomik ve kültürel açıdan birbirlerine yaklaşması sürecinin güçlü bir şekilde işlemiş olmasıyla açıklanabilir.

4. KIRGIZ DİYALEKTLERİ ÜZERİNE YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR

4.1. DEVRİMDEN ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR

Diyalekt araştırmalarının uygulamalı ve bilimsel açıdan büyük öneme sahip olduğundan yukarıda bahsedildi. Devrime kadar geçen uzun süre içinde Kırgız diyalektleri üzerine özel bir çalışma yayınlanmamıştır. Rus bilim dünyasının temsilcileri (en başta genç Kazak bilim adamı Çokan Valihanov) Kırgızların sözlü edebiyatı ve etnik özellikleri ile tanışıp Kırgızca hakkında kendi fikirlerini ortaya koymuşlardır. Çokan Valihanov bir dilbilimci olmasa da bildiği diğer Türk dilleri

(Kazak, Tatar vb.) ile Kırgızca'yı karşılaştırmış ve Kırgızcanın Uygurcaya yakın olduğu sonucuna varmıştır. Ondan sonra 1860'lı yıllarda Kırgızların arasına gelip Manas Destanının metnini yayınlayan büyük Türkolog W. Radloff, Türk halklarının sözlü edebiyatı için hazırladığı büyük derlemesinin beşinci cildini Kırgız sözlü edebiyatına ayırmıştır. Bu eserin giriş bölümünde Radloff, sözlü halk sanatının zenginliği, özellikleri, sanatsal değeri, onun tarihle olan bağı, Kırgızcanın Türk dilleri içerisindeki yeri gibi meseleler üzerinde durmakla birlikte Kırgızcadaki diyalektik farklılıkları incelemeyeceğini belirtmiştir.

Radloff, Kırgızcaya ait materyallerden de geniş bir şekilde faydalandığı Türk dillerinin karşılaştırmalı dil bilgisiyle ilgili çalışmalarında Kırgızcanın diyalektik özelliklerinden hiç söz etmez. Bu materyallere ve kendisinin "Kırgızların arasında iki kez bulundum (1892 yılında Tekesli Kırgızlar arasında ve 1869 yılında Tokmok şehrinin güneyinde)" demesine bakılırsa yalnızca kuzey diyalektlerinin konuşulduğu bölgeleri gezmiş olduğu anlaşılıyor. Demek ki Radloff'un yayınladığı metinler sayesinde bundan yüz yıl önce kuzey diyalektlerinin fonetik yapısı üzerine araştırma yürütebiliriz.

Kuzey diyalektinin metinlerden hareketle tahlil edilebilmesi için Radloff'un kullandığı transkripsiyon alfabesinin ve transkripsiyon sisteminin iyi anlaşılması gerekmektedir.

4.1.1. W. Radloff'un Transkripsiyon Alfabesi ve Kullanılışı

Radloff Kırgızca metinleri yazmak için Türk dillerinin sözlü edebiyatını yayınlamaya uygun hâle getirilmiş bir transkripsiyon sistemini, Rus transkripsiyon sistemini kullanmıştır. Bu transkripsiyon alfabesi Rus alfabesi temelinde oluşturulmuş, gerek duyulduğunda harflere kimi işaretler eklenmiştir. Radloff'un Türk dillerinin ünlü düzeni için belirlediği sistem aşağıdaki gibidir:

a. Basit (kısa) ünlü fonemlerin kalın olanları için Rus alfabesindeki *a, o, y, ы* harfleri kullanılmıştır. İnce ünlü fonemler kalın ünlüleri bildiren harflerin üzerine iki nokta konularak *ä, ö, ý* şeklinde verilmiştir. Rus alfabesindeki *e* harfi, *e* ile *i* arasındaki (önceleri bu sesi belirtmek için *i* harfi kullanılıyordu) ünlüyü (kapalı *e*) belirtmektedir.

Bu basit ünlüleri gösteren harflerin içinde, Kırgızcadaki ince, açık *e* fonemi için iki harfin (*e* ile *ä*) kullanıldığı görülüyor. Buna göre bundan yüz yıl önce Kırgızların kuzey diyalektinde iki türlü ince, açık fonem vardı. Bunu Radloff'un transkripsiyon alfabesinden anlamak mümkündür. Sözcük başında ve ilk hecede daima *e* harfi, ondan sonraki hecelerde ise daima iki noktalı *ä* yazılmıştır.

Кыргызстан бузуп жегändäi
Еми белгä сәдәк бүүрду (V, 2).

b. Radloff, akraba Türk dillerindeki kısa ünlülerle birlikte ikinci ve daha sonraki hecelerde karşılaşılan normalden kısa ünlüleri de özel harflerle işaretlemiştir. Bu normalden kısa ünlüler [kalın, dar, yuvarlak *u* ünlüsü, ince, dar, yuvarlak *ü* ünlüsü, ince, düz, dar *i* ünlüsü (nedense kalın, düz, dar *ı* ünlüsü hesaba katılmamıştır) gibi fonemler] ikinci ve daha sonraki hecelerde özel harfler ile gösterilmiştir. Söz konusu fonemleri gösteren harflerin üzerine yay işareti (~) eklenmiştir.

Емдигіліп билбәсә
Лагәркі өлгөн билбәібі (V, 591).

c. İkincil uzun ünlüleri göstermek için her kısa ünlü fonemi karşılayan harfin üzerine yatay çizgi (-) eklenmiştir.²

d. Radloff, Kırgızcanın ünsüzleri için de (bugünkü Kırgız edebî dilinde olduğu gibi) Rus alfabesindeki ünsüz harfleri kullanmıştır: *б, п, д, т, м, н, з, с, ш, л, р, ч*. Bununla birlikte Kırgızca ve diğer Türk dillerine özgü sesleri karşılamak için ek işaretlerin kullanımına da başvurulmuştur.

e. İnce ünlülerden sonra gelen ince *l* sesi için latin alfabesindeki *l* harfi kullanılmıştır.

f. Kırgızcada özel bir yere sahip olan *c* ünsüz fonemi aşağıdaki üç farklı harf ile verilmiştir.

ц: İki ünlü arasında ya da hece başında kullanılmıştır.

Кулианы кармап алганда (V, 348)
Жатык тилдү Аңи баі (V, 314)

ç: Ön sesteki ve nadiren hece başında kullanılmıştır.

Жірдің жаткан жакын Кан (V, 1)
Чынжыралы көкөрдү (V, 231)

ç: İki ünlü arasında *y* sesini bildirmek için de kullanılmıştır.

Айтканыңды кылајын
Мен бакаіды сілаіын (V, 120)

ç: ünsüzünü göstermek için *i* harfi de kullanılmıştır.

Үйүңө бис кірбәібіс (V, 537)

ç: Genizsil *ñ* ünsüzünü göstermek için *н* harfi kullanılmıştır.

² Üstünde çizgi bulunan *i* harfi iki farklı sesi karşılamaktadır. 1) kalın, dar *ı* ünlüsü ile *y* ünsüzünün birleşmesi: *ıy, ıyi*, 2) ince, dar *i* ünlüsü ile *y* ünsüzünün birleşmesi: *iy, iyi*.

İnce ünlülerin yanında kullanılan *k* ve *g* ünsüzleri için Rus alfabesindeki *κ* ve *z* harfleri kullanılırken bunların ardıl (kalın) varyantları için *κ* (*k*) ve *z* (*g*) ünsüzleri biraz değiştirilerek kullanılmıştır.

4.1.2. Radloff'un Metinlerindeki Dialektik Özellikler

Radloff tarafından yayınlanan Kırgızca metinlerin Kuzey Kırgızistan'dan derlendiğine yukarıda değinildi. Bu durum yayınlanan metinlerin dilinden de anlaşılmalıdır. Metnin fonetik transkripsiyonuna bakılırsa destanın Kırgızcanın kuzey dialektini konuşan birinden derlendiği açıktır. Bu durum metnin ünlü sisteminden de (sekiz kısa ve sekiz uzun ünlünün kullanılmasından) ünsüz sisteminden de (ünsüz fonemlerin yapısından ve onların çeşitli durumlarda aldığı biçimlerden) anlaşılmalıdır. Bunlara birkaç örnek verilebilir: Güney dialektlerinde Arapça ve Farsçadan girmiş sözcüklerin başında sedasız *p* dudak ünsüzü kullanılırken Radloff'un metinlerinde sedalı *b* dudak ünsüzünün kullanıldığı tespit edilmektedir. *payda-bayda* "fayda" (V, 474, 476), *peri-beri* "peri" (V, 321), *pul-bul* "para" (V, 89). Bu durum eserin kuzey dialektinin temsilcileri tarafından yazıldığına şüphe bırakmamaktadır.

Dil özelliklerinden hareketle metnin yalnızca mensup olduğu dialekti değil ağızı tespit etmek de mümkündür. Bu ayırım ilk olarak sedasız sızıcı *s* ve sedalı sızıcı *z* ünsüzlerinin, ikinci olarak genizsil *n* ünsüzünün durumuna bakılarak tespit edilebilmektedir.

Sedasız sızıcı *s* ve sedalı sızıcı *z* ünsüzlerinin kullanılışı açısından Kuzey Kırgız ağızları üç kola ayrılmaktadır. Radloff'un yayınladığı metinlerde bu iki sesin ayrı fonem özellikleri göstermeden nöbetleşmesi önemlidir.

Көкчө бу сөз айтканда (V, 7)
Кызыл чоктү ойроттун (V, 7)

Kimi zaman herhangi bir söz, bir şiirin art arda gelen iki mısrasında farklı şekillerde yazılmıştır.

Өсүм тегім сурасаң
Јолоі Соргок өзүм мен (V, 376)

İki ünlü arasında kalan *s* ünsüzünün sedalılaştığı örnekler görülmektedir.

Ызык-Көлдүн башынан (V, 8)
Ызгыгын жергә тигіскән (V, 9)

Son seste *z* ünsüzü hemen hemen her zaman *s* ünsüzüne dönüşmektedir.

Сусунду бің ічпәібің
Ўјүңө бің кірбәібің (V, 537)

Yukarıda görülen ses olayının (s-z nöbetleşmesi) kuzey diyalekti ağızlarına özgü olduğu bilinmektedir.

Ön seste genizsil *n* ünsüzünün kullanılışı açısından kuzey diyalekti iki kola ayrılmaktadır. Yayınlanan metinlerde ön sesteki *n* ünsüzünün hemen hemen her zaman korunduğu görülmektedir.

Найза боју ор касты (V, 180)

Намысым мында бүттү деп (V, 204)

Кан баласы каныкей

Никә кыят алаин (V, 254)

Yukarıda ele alınan iki özellik (s-z nöbetleşmesi ve ön seste *n* ünsüzünün kullanımı) Radloff'un bundan yüz yıl önce derlediği Kırgız sözlü halk edebiyatı örneklerinin, ilk olarak kuzey diyalektinden, ikinci olarak ön seste *n* ünsüzünün koruyan, s ve z nöbetleştiği söz konusu diyalekte mensup Çüy (Çüy vadisinin doğusu) ve Tyan-Şan ağızlarından alındığını göstermektedir.

4.2. DEVRİMDEN SONRAKİ ÇALIŞMALAR

Kırgız diyalektlerini araştırma işi, devrimden sonraki dönemde bazı bilim adamlarının özel ilgisine bağlı bir meseleydi. Büyük Sosyalist Ekim devriminden sonra tüm emekçi halklar büyük küçük demeden eşit haklara sahip devletlere kavuştular. Leninist ulus siyasetinin temelinde yeni bir yaşam tarzının kurulmaya başlamasıyla her halkın ana dilinin toplumsal açıdan önemi arttı. Yüzyıllardır karanlık içinde yaşayan Kırgız halkını ekonomik ve kültürel açıdan hızla geliştirmek, emekçileri devletin yönetimine çekmek gerekmekteydi. Bunun için emekçilerin kendi ana dilinde ülkelerini yönetmelerinin sağlanması ve genç yaşlı, kadın erkek demeden herkesin okuması gerekiyordu. Bunun için yazılı medyanın oluşturulması ve ana dilde yazılmış kitapların çıkarılması gerekiyordu.

Kırgız halkının uzun tarihinde ilk kitap 1 Mart 1924'te "Alippe" adıyla basılırken ilk gazete 7 Kasım 1924'te çıkmaya başladı. Kırgız edebî dilinin hangi diyalekt temelinde kurulacağı meselesi bilimsel olarak çözülemedi. Sürekli bir gelişme hâlinde olan devrim yaşamı Kırgızcanın bilimsel meselelerinin durmaksızın çözümlenmesini talep ediyordu. İlk kitapları ve günlük gazeteleri çıkaranlar hangi diyalektlerin temsilcileriye edebî dil de onların dilinin özelliklerini yansıtıyordu. Sovyetlerin ilk yıllarında kimi tarihî şartlar nedeniyle toplumsal hayatta rol alan entelektüellerin çoğu kuzey diyalektinin temsilcileri olduğundan edebî dilimizde kuzey dilinin özelliklerinin çok olması oldukça anlaşılır bir durumdur.

Edebî dilimizin ortaya çıkışından önce Kırgız diyalektleri üzerine özel çalışmalar yayınlanmış olmasa da edebî dilimizin alfabesi ve imlası konusundaki meselelerin çözümü için çalışan kişilerin Kırgızcanın esasları üzerine dilbilimsel yeterlilikleri

olmadığını söylemek doğru olmaz. Örneğin, yukarıda adı geçen “Alippe”nin yazarı Eşenaalı Arabayev, eserinin girişinde Kırgızcanın ses sistemini diğer akraba dillerden (özellikle Kazak dilinden) ayıran temel özellikler üzerinde durmuştur. Yazar eserinin girişinde Kırgızcanın ayırıcı tipik özellikleri olarak ünlü uyumu, kısa sekiz ünlünün yanında sekiz de ikincil uzun ünlü fonemin kullanılışı gibi meseleleri ele almıştır.

Kırgızcanın diyalektik (ya da ağız) özellikleri üzerine yapılan araştırmalar 1930’lu yıllarda Rus bilim adamları Prof. K. K. Yudahin ve Prof. İ. A. Batmanov tarafından yürütülmüştür.

KSSC (Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) İlimler Akademisi bilim adamlarından Prof. K. K. Yudahin 1920-1930 yılları arasında Kırgızcanın söz varlığı ve bu dilin diyalektik farklılıkları üzerine yaptığı çalışmalardan edindiği fikirleri 1940 yılında ilk baskısını yapan *Kırgızça-Orusça Sözdük* “Kırgızca-Rusça Sözlük” adlı eserinin giriş bölümünde yayımlamıştır. K. K. Yudahin Kırgız ağızlarını iki temel kola ayırıp onlar arasındaki şu temel ses farklılıklarını tespit etmiştir.

- a. Kuzey diyalektleri sekiz kısa ünlüye sahiptir. Ünsüzler açısından ele alındığında kuzey diyalektlerinde *n* ünsüzü için bir standart bulunmadığından ve *s* ile *z* ünsüzlerinin kullanılışı açısından kuzey diyalektlerinin iki gruba ayrıldığından yukarıda bahsedilmiştir.
- b. Güney diyalektlerinde yukarıda bahsedilen sekiz ünlünün yanında bir de açık *e* (*ä*) vardır. Bununla birlikte kuzey diyalektlerinde bulunan ünlülerin yanında güney diyalektlerinde çift dudak *v*’si (*w*) bulunmaktadır. Bu ünsüz kuzey diyalektinin Talas ağızında da kullanılmaktadır.

KSSC İlimler Akademisi bilim adamlarından İ. A. Batmanov, uzun yıllar boyunca Kırgız diyalektleri üzerine yaptığı çalışmalar sonucunda bir dizi eser yayınlamıştır. Kuzey diyalektinin kendi içindeki farklılıkları ise 1938 yılında yayınladığı *Severnıye Dıyalekti Kırgızskogo Yazıka* “Kırgız Dilinin Kuzey Diyalektleri” adlı çalışmasında geniş bir şekilde ele alınmıştır. Bu kitapta Kırgızcanın diğer dillerle olan ilişkisi, ortaklıkları ele alınmıştır.

Yukarıda adı geçen bilim adamlarının çalışmalarına, yani savaş yıllarına kadar Kırgız diyalektleriyle ilgili derlenmiş materyallerin oldukça az olduğunu, o zamana kadar diyalektlerin araştırılmasına çok az önem verildiğini belirtmek gerekir. Materyallerin yetersizliğinin sonucu olarak yayınlanan eserlerde birtakım yanlışların bulunması da kaçınılmaz olmuştur.

1950 yılında “Pravda” gazetesinde dilbilimin teorik meseleleri üzerine yayınlanan tartışmadan sonra her yerde diyalektoloji meselesi ele alınıp Sovyet halklarının dillerinin (doğal olarak Kırgızcanın) diyalektlerini incelemek için araştırma gezileri düzenlenmiş, çeşitli bölgelerden önemli materyaller derlenmiştir. KSSC İlimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü ile Kırgız Devlet Üniversitesi Kırgız Dili

Kürsüsü bilim adamları tarafından düzenlenen özel geziler ve görevlendirmeler aracılığıyla Kırgızistan coğrafyasında ve Özbekistan, Tacikistan ve Kazakistan'ın çeşitli noktalarında yaşayan Kırgızların dillerindeki özellikleri tespit eden çalışmaların derlenip yayınlanması Büyük Vatan Savaşı'ndan³ sonraki yıllara (1950-1960'lı yıllar) denk gelmektedir. Diyalektik materyallerin derlenmesi çalışmasına katılan kişilerin tecrübesizliğine, genç olmalarına bağlı kimi tutarsızlıklara rağmen bugün diyalektologların elinde Kırgızcanın diyalektik özelliklerini tam anlamıyla tespit etmeye olanak sunan materyallerin mevcut olduğunu söylemek mümkündür.

5. KIRGIZ DİYALEKTLERİNİN SINIFLANDIRILMASI

Bir dilin diyalektlerinin sınıflandırılması üç temele dayanır.

- Diyalekt ve ağız kavramlarının sınırının belirlenmesi.
- Sınıflandırma kriterlerinin dil sisteminde yeterli öneme sahip olması.
- Sınıflandırma kriterlerinin dayandığı ölçüt (bölgesel, etnik).

Diyalektolojide bir dili oluşturan en büyük parçaya *lehçe* (nareçıye), ondan sonrakilere ise sırasıyla *diyalekt* (dialekt), *ağız* (govor) ve *altağız* (podgovor) denir. 1950'li yıllara kadarki çalışmalarda Kırgızcanın içindeki özelliklere göre yalnızca "diyalekt" terimi kullanılmıştır. Bu yüzden K. K. Yudahin ile İ. A. Batmanov'un sınıflandırmalarında "Kuzey diyalektleri", "Talas diyalekti" gibi sözlerle karşılaşılır. Daha sonraki yıllarda Diyalektoloji biliminde kuzey Kırgızlarının dili için "kuzey diyalekti", bu diyalektin içinde kalanlar için ise "ağız" terimleri kullanılmıştır. Kuzey diyalektinin Talas ağzının içinde önemli farklılıklar tespit edildiği takdirde bu ayrılıkları gösteren dil parçasına *altağız* denilmesi mümkündür. Birkaç diyalekti bir araya toplayan önemli özelliklerin tespit edilmesi durumunda bu genel parçaya *lehçe* denir. Kırgızcanın güney diyalektleri için bu terimin kullanılması mümkündür.

Yerel nitelik taşıyan kimi özellikler, ortaya çıkışları ve dil içindeki anlamları açısından çeşitlilik gösterirler. Örneğin, fonem niteliği taşımayan bazı varyantları bulunan sedalı, dudak-dudak ünsüzü *b*, ünlüler arasında ya da sedalı ünsüz ve ünlü arasında daha da yumuşayıp sedalı, dudak ünsüzü *v*'ye dönüşmekte ve bu ses hiçbir Kırgız diyalektinde fonem niteliği taşımamaktadır. Bu yüzden bu sesin hangi varyantı kullanılırsa kullanılsın sözcüğün ve dil bilimsel yapının anlamında bir değişiklik gerçekleşmez. *Üygö taza aba kirgiz* "Eve havalandır!" cümlesindeki *aba* "hava" sözcüğü *ava* şeklinde söylendiğinde anlam açısından hiçbir diyalekte farklılık görülmez. Bu sesin varyantlarının görüldüğü çokluk birinci kişi eki *-blz > -vlz* için de aynı durum geçerlidir. Bunları diyalektik farklılıklar olarak değerlendirmemek gerekir.

³ İkinci Dünya Savaşı (çev.)

Diyalektleri sınıflandırmadan önce sınıflandırmada ölçüt kabul edilen özellik ya da özelliklerin dil sistemindeki yerinin ve yayıldığı coğrafyanın sınırlarının kesin bir şekilde belirlenmesi gerekir.

Diyalektik özellikler dilin her bölümü tarafından incelenirler. Diyalektler fonetik, morfolojik, sentaktik ve leksik açıdan önem taşırlar. Bu nedenle diyalekt ya da ağız araştırmalarında en doğru ve kesin sonuca ulaşabilmek için her açıdan (fonetik, morfolojik, sentaktik, leksik) inceleme yürütülmesi gerekir. Kırgız diyalektlerinin çoğunda birinci ve ikinci kişi eklerinden sonra ilgi durumu ve çıkma durumu ekleri için iki varyant bulunması (tam biçim için +DAn, +DI: kolum+dan, kolum+du; kısa biçim için +An, +I: kolum+an, kolum+u) ekin dil bilimsel anlamını (işlevini) değiştirmez. Ancak üçüncü kişi ekinden sonra ad durum eklerinin kullanılmasında bunların dil bilimsel anlamları kesin bir şekilde ayrılır. İç seste ya da sözcüğün ek alması durumunda bazı seslerin korunması ya da düşmesi [örneğin *l* sesinin ya da *g* sesleri: (kelbeyt > keveyt “gelmeyecek”; elge > ele fiil anlamında, elgek > elek ise isim anlamında)] konuşma dilinde anlam sahibidir.

Diyalektik özelliklerden en önemli olanları büyük dil parçalarının (lehçe, diyalekt), daha az önemli olanları ise küçük dil parçalarının (ağız, altağız) sınıflandırılmasında kullanılır. Diyalektik özellikler yayıldıkları coğrafya açısından da farklılık gösterir. Tyan-Şan dağlarındaki Kırgızların dili için *s* tipik bir özellikken Isık-Köl’ün doğusunda daha çok *z* kullanılır. Aynı şekilde *ä* ünlüsü tüm güney diyalektlerine özgüken *l* ünsüzünün kimi durumlarda düşmesi güney diyalektinin bazı ağızlarına özgüdür. Bu nedenle diyalektik özelliğin anlamıyla birlikte onun coğrafi yayılışı da göz önünde bulundurulmalıdır.

Sınıflandırma ölçütü olarak alınan diyalektik özelliğin nasıl ortaya çıktığı, coğrafi açıdan mı yoksa etnik açıdan mı ele alınacağı meselesi de çözümlenmelidir. Bilinen dillerin çoğunda diyalekt sınıflandırmaları coğrafya esasında yapılır. Kırgızca için de çoğunlukla bu durum geçerlidir. Bu duruma örnek olarak kuzey ve güney diyalektleri arasındaki leksik ve fonetik farklılıklar (örneğin, *ä* fonemi) gösterilebilir. Bununla birlikte eski Kırgızların yaşamındaki ayırıcı özelliklere bağlı diyalektik çeşitliliklerin bazıları boy farklılıklarıyla uyumaktadır. Örneğin dudak diftongları Kırgızların sol kanadındaki (İçkilik boyları da dahil) boylara özgüdür. Sağ kanattakiler için ise bunların yerine uzun ünlülerin kullanılması tipik bir özelliktir. *s* grubunun temsilcisi olarak “Solto” boyunu göstermek mümkünken *ede* “idi (i-yardımcı fiilinden)”, *cügör*- “gönder-” yapıları İçkilik boylarına özgüdür. Bu nedenle Kırgız diyalektlerinin sınıflandırılmasında coğrafi ve etnik farklılıklardan birini değil ikisini birden kullanmanın daha doğru olduğunu belirtmek gerekir.

5.1. A. BATMANOV’UN SINIFLANDIRMASI

İ. A. Batmanov, Kırgızcanın kuzey diyalektlerini işlediği 1938 yılında yayınlanan çalışmasında bu dili iki lehçeye ayırmıştır. Kuzey Kırgızistan'daki diyalektler kuzey lehçesini, Güney Kırgızistan'daki diyalektler ise güney lehçesini oluşturmaktadır. Çalışmada kuzey diyalektlerinin kendi aralarındaki fonetik ve bazı morfolojik farklılıkları esasen doğru bir şekilde verilmiş olup dil çizgileri belirlenmiştir. Kuzey diyalektlerinin sınıflandırılması için altı fonetik ve bir morfolojik özellik ölçüt alınmıştır.

5.1.1. Fonetik Ölçütler

a. Kuzey diyalektleri ünlüler bakımından ikincil uzun ünlüleri kullanan diyalektler ve uzun ünlüler yerine diftongları kullanan diyalektler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

Batmanov'un sınıflandırmasında iki yanlış belirtmek gerekir: 1) Yazarın uzun ünlülerle ilgili verdiği bilgiler doğru değildir. Çünkü bugün Talas ve Çatkal Kırgızların dilinde ikincil dudaksız uzun ünlülerin yerine dudaksız diftonglar bulunmaktadır. Bununla birlikte ikincil düz uzun ünlülere ve diğer diftonglara diğer diyalektlerde de rastlanmaktadır. 2) Yazar *aa* ikincil uzun ünlüsünün Kırgızcada bulunmadığını belirtmiştir. Bu bilgi de yanlıştır.

b. Ön seste genizsil *n* ünsüzünün korunması ya da düşmesi.

c. Ön seste sedasız *p* ünsüzünün ya da sedalı *b* ünsüzünün kullanılması.

Bugünkü materyallere bakıldığında bu seslerin ön seste kullanılması açısından kuzey ağızlarında önemli bir ayırım göze çarpmamaktadır.

d. İki ünlü arasında sedalı *b* ünsüzünün *v* ünsüzüne dönüşmesi. *Barabız* > *baravız* "gideceğiz".

Bu yapının diyalektlerin sınıflandırılması konusunda belirleyici olmadığından yukarıda bahsedildi.

e. Sedasız *s* ünsüzü ile sedalı *z* ünsüzünün kullanılışı açısından kuzey diyalektleri üçe ayrılmaktadır.

f. *r* ile biten sözcüklere eklendiğinde *+luu* ve *+lık* eklerindeki *l* ünsüzünün korunması ya da *d* ünsüzüne dönüşmesi.

Diyalektlerin sınıflandırılmasında bu durum da bir ölçü olarak kabul edilemeyeceğinden yukarıda bahsedildi.

5.1.2. Morfolojik Ölçüt

Fiilin şimdiki zaman çekiminde üç varyantın (*bara catat* / *baratat* / *bara catır*) kullanılması.

Bugünkü diyalektolojik bilgiler esas alındığında *bara catat* "gidiyor" birleşik fiilinin kısaltılmış biçimi olan *baratat* biçimi bütün diyalektlerde tam biçimiyle birlikte kullanıldığından yukarıdaki üç varyanttan yalnızca ikisi diyalektolojik sınıflandırmada ölçü olarak kabul edilebilir.

5.1.3. Kırgız Dialektleri

İ. A. Batmanov, yukarıdaki ölçütlere dayanarak Kırgız diyalektlerini 7'ye ayırmaktadır.

5.1.3.1. Talas-Çatkal Dialekti: *Tow* "dağ", *naysa* "mızrak", *bayda* "fayda", *baravıs* "gideceğiz", *kısıl* "kırmızı", *türlü* "türlü", *bara catır* "gidiyor". Patlayıcı-sızıcı ç ünsüzünün patlayıcı-sızıcı *ts* ünsüzüne dönüştüğü (*tsay* "çay") "Şeker" kolhozundaki Kırgızların dili de bu diyalekte ek olarak katılmıştır.

Batmanov'dan sonraki araştırmacılar Talas vadisinde ç ve *ts* seslerinin birbirine dönüştüğü herhangi bir örneğe rastlamamıştır.

5.1.3.2. Aşağı Çüy Dialekti: *Too* "dağ", *naysa* "mızrak", *bayda* ~ *payda* "fayda", *barabız* "gideceğiz", *kısıl* "kırmızı", *türdüü* ~ *türlü* "türlü", *bara catat* ~ *bara catır* "gidiyor".

5.1.3.3. Küngöy-Ala-To Dialekti: *Too* "dağ", *nayza* "mızrak", *bayda* "fayda", *barabız* "gideceğiz", *kızıl* ~ *zay* "kırmızı", *türdüü* ~ *türlüü* "türlü", *bara catat* ~ *bara catır* "gidiyor". Bu gruba Isık-Köl'ün Tüp bölgesine kadarki kıyılarında yaşayan Kırgızların dili girer.

5.1.3.4. Isık-Köl Vadisi Dialekti: *Too* "dağ", *nayza* "mızrak", *bayda* "fayda", *barabız* "gideceğiz", *kızıl* "kırmızı", *türdüü* "türlü", *baratat* ~ *bara catat* ~ *bara yatat* "gidiyor". Bu gruba Isık-Köl'ün güneyinde ve doğusunda yaşayan Kırgızların dili girer.

5.1.3.5. Narın Dialekti: *Too* "dağ", *ayza* "mızrak", *bayda* "fayda", *baravız* "gideceğiz", *kızıl* "kırmızı", *türdüü* "türlü", *bara catat* ~ *baratat* "gidiyor".

5.1.3.6. At-Başı Dialekti: *Too* "dağ", *naysa* "mızrak", *bayda* "fayda", *baravıs* "gideceğiz", *kısıl* "kırmızı", *türdüü* "türlü", *barayatat* ~ *baratat* ~ *baraytat* "gidiyor".

5.1.3.7. Koçkor-Cumgar Dialekti: *Too* "dağ", *naysa* "mızrak", *bayda* "fayda", *baravıs* "gideceğiz", *kısıl* "kırmızı", *türdüü* "türlü", *bara yatat* ~ *baratat* "gidiyor".

İ. A. Batmanov, kuzey diyalektleri üzerine çalışırken güney diyalektleriyle ilgili materyaller yok denecek kadar az olmasına rağmen güney lehçesinin karakterini

tespit etmek için de çalışmıştır. İ. A. Batmanov'a göre güney diyalektlerinin özellikleri şunlardır:

a. İkincil uzun ünlüler bulunmaz. Onların yerine diftonglar kullanılır.

Bu noktada iki düzeltme yapmak gerekir: 1) Talas ağzında olduğu gibi güney diyalektlerinden bahsederken de uzun ünlüler ve diftongların tümünü katmadan söz konusu durumu dudak ünlüleri ve dudak diftonglarıyla sınırlamak gerekir. 2) Dudak diftonglarının tüm güney diyalektlerinde bulunduğunu söylemek de doğru değildir.

b. Kısa ünlülerin sayısı azdır. Başka bir deyişle dokuz kısa ünlü yerine yalnızca beş kısa ünlü bulunur.

İ. A. Batmanov 1945 yılında yayınladığı *K genezisu dialektov kirgizskogo yazıka* "Kırgız Dilinin Diyalektlerinin Oluşumu" adlı makalesinde⁴ de güney diyalektlerinde ünlülerin sayısının azaldığını belirtmiştir. Ona göre güney diyalektlerinde boğumlanma noktaları açısından karşıt ünlüler (kalın ve ince ünlüler), yani *a-e, o-ö, u-ü, ı-i* fonemleri arasındaki boğumlanma farkının ortadan kalkması sonucunda orta ünlüler (ne kalın ne ince) ortaya çıkmış olmalıdır. Bu benzeşme sürecinin güney diyalektlerinde gerçekleştiğine dair hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Bugün elde bulunan materyaller ne Güney Kırgızistan'da ne de Özbekistan ve Tacikistan'daki Kırgızların dilinde böyle bir sürecin yaşanmadığını göstermektedir.

c. Açık *e* (ä) ünlüsü fonem olarak kullanılır.

d. Sedasız *p* ünsüzü ön seste sıkça kullanılır.

e. Sedalı, patlamalı-sızıcı *c* ünsüzünün yanında (ön seste) sedalı, akıcı *y* ünsüzü de kullanılır.

f. *h* ünsüzü daha önce kullanılır.

g. Bazı diyalektlerde *h* ünsüzü fonem olarak kullanılır.

h. Sözcük kökünde ve eklerde ünlü uyumu bozular.

Bu noktada da yazarın söyledikleri doğruyu yansıtmaz.

i. Özbekçeye özgü bazı sözcükler kullanılır.

j. Birleşik cümle kurmak için *ki* bağlacı kullanılır.

5.2. K. K. YUDAHİN'İN KIRGIZ DİYALEKTLERİ SINIFLANDIRMASI

⁴ SSSR İA Kırgızstandağı filiali, til ad. cana tarih institutunun emgekteri. 1 b. Frunze, No: 7, 55-6 "SSCB İlimler Akademisi Kırgızistan Şubesi Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü Yayınları, No: 7, 55-6, 1. Baskı, Frunze"

Yudahin'in tasnifinde yalnızca coğrafi yayılış değil Kırgız halkının boy sistemi de belirleyici olmuştur. Araştırmacı, dialektlerin sınıflandırılmasında daha önce hesaba katılmayan yeni kriterler de kullanmış ve dialektik farklılıkları oluşturan kimi fonetik işaretlerin kökeni yönündeki meseleleri de ortaya koymuştur. K. K. Yudahin daha önceki çalışmaları da göz önünde bulundurup kendi oluşturduğu sınıflandırma şemasını ortaya çıkarmıştır. Bu şema, 1948 yılında güney dialektleri henüz özel olarak incelenmeye başlamamışken *İz lyaylyakskih materialov "Leylek Materyallerinden"* adlı makalede yayımlandı. Burada sınıflandırmaya esas olan kriterler birinci ve ikinci dereceli olmak üzere bölünmüştür. Birinci dereceli kriterler olarak çift dudak *v'si (w)* ve açık *e (ä)* kabul edilirken Kırgız dialektleri bu kriterlere göre kuzey ve güney olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Çift dudak *v'si (w)* Talaslı Kırgızların dilinde de bulunduğundan dolayı Talas dialekti güney dialektlerinden sayılmıştır. Güney dialektleri ise kendi içinde ikinci dereceli kriterlere göre üç kola ayrılmaktadır:

a. Fiilden olumsuz fiil türeten *-bA* ekinden önce sözcük kökündeki *l* ünsüzünün⁵ korunması ya da düşmesi.

b. Diğer dialektlerdeki *ele* "idi (*i-* fiilinden)" yardımcı fiilinin yerine *ede* fiilinin kullanılması.

c. Diğer dialektlerde kullanılan *ciber-* "gönder-" yardımcı fiilinin yerine *cügör-* fiilinin kullanılması.

Yukarıda verilen ikinci dereceli üç kriter esas alındığında güney dialektleri içinde yer alan *İçkilik* dialekti kendi başına bir kol oluşturmaktadır.

Kuzey dialektleri için ikinci dereceli kriter olarak *s-z* ünsüzlerinin kullanılışı kabul edilmiştir. Bu kriterle göre güney dialektleri *z* koluna mensupken kuzey dialektleri *s* kolu ve *z* kolu olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. *s* koluna Solto, Sarbagış, Sayak boyları girerken kalan diğer boylar *z* kolundadır.

Bugünkü verilere dayanarak Calal-Abad'ın kuzeybatısındaki dağlarda yaşayan Kırgızlar (esasen Saruu, Kuşçu boylarının temsilcileri) ile Talas ve Çatkal'da (buralarda da esasen Saruu ve Kuşçu boylarının temsilcileri yaşamaktadır) yaşayan Kırgızların dili de *s* koluna dahil etmek mümkündür. Bununla birlikte Isık-Köl'de yaşayan az sayıdaki Saruu, Sayak, Teyit boylarının temsilcilerinin dilleri *s* koluna girmemektedir.

K. K. Yudahin yukarıda verilen kriterlere dayanarak Kırgız dialektlerini şu şekilde sınıflandırmıştır:

too	tow
------------	------------

⁵ Bu ünsüzün tüm güney dialektlerinde bulunduğunu göstermekle birlikte esasen yalnızca İçkilik Kırgızlarına özgü bir özellik olduğunu tespit etmiştir. Daha sonraki materyaller de onu teyit etmiştir.

<i>Kuzey Kırgızistan (Talas hariç)</i>	<i>Güney Kırgızistan ve Talas</i>
kısil <i>Solto, Sarbagış ve Sayak</i>	kızıl <i>Kalan diğer boylar</i>
bolboyt <i>Kuzey Kırgızistan (Talas dahil)</i>	bowoyt <i>Güney Kırgızistan (Talas hariç)</i>
ele / ciber <i>İçkilik Kırgızları dışındaki boylar</i>	ede / cügör <i>İçkilik Kırgızları</i>

5.3. B. M. YUNUSALİYEV'İN KIRGIZ DİYALEKTLERİ SINIFLANDIRMASI

Kırgız diyalektlerini ayıracak kriterleri belirleme çalışmaları 1950'li yıllardan sonra başlamıştır. Daha önceki veriler çeşitli yerlerden düzensiz bir biçimde parça parça derlendiğinden güney diyalektlerinin karakterini net bir şekilde belirlemek mümkün değildi. 1950 yılında "Pravda" gazetesinde dilbilim üzerine yayınlanan tartışmadan sonra diyalektik materyaller sistematik bir şekilde ve geniş planda yalnızca Kırgızistan'da yaşayan Kırgızların dilini değil başka yerlerde yaşayan Kırgızların dilini de içine alacak şekilde toplanmaya başladı. O yıllarda Kırgızcanın diyalektlerini sınıflandırmak için eskiye nazaran oldukça zengin bir materyal toplandı. Basılmış fakat gün yüzüne çıkmamış araştırma gezisi materyalleri içinden, dilin her bölümü (fonoloji, morfoloji, sentaks vb.) açısından sınıflandırmaya kriter olacak özellikler seçilerek diyalektlerin birbiriyle ilişkisini ve her diyalektin kendi içindeki farklılıkları tespit etmeye imkân doğdu.

Bugünkü materyallerden hareketle Kırgız diyalektlerinin birbirine oldukça yakın olduğu söylenebilir. Ünlü sisteminden hareket edilecek olursa edebî dildeki sekiz kısa ve altı uzun ünlü fonem (daha önceki diyalektoloji çalışmalarında da belirtildiği gibi) yalnızca kuzey diyalektlerinde değil güney diyalektlerinde de bulunmaktadır. Edebî dilimizin temelini oluşturan söz varlığının, temel ses kanunlarının (ünlü uyumu vb.) ve temel dil bilgisel kategorilerin hemen hemen tüm Kırgız diyalektlerinde aynı olduğu tespit edilmiştir.

Bununla birlikte bazen halkın yayıldığı coğrafyanın bazen de boy farklılığının neden olduğu ayrılıklar az değil. Bu farklılıkların çoğu fonetik, bazıları dil bilgisel, bazıları ise leksiktir.

Diyalektler arasındaki tüm farklılıkları sınıflandırma için kriter kabul etmemek gerekir. Bu farklılıklar günlük konuşma dilinde sahip oldukları dil bilgisel ve leksik anlama göre diyalekt ya da ağız belirleyici kriterler olarak kullanılırlar.

5.3.1. Diyalektik Sınıflandırmada Kullanılan Kriterler

5.3.1.1. Fonolojik Kriterler

- a. Açık *e* (*ä*) ünlüsünün fonem olarak kullanılıp kullanılmaması.
- b. Eski sözcüklerin ön sesinde sedalı *g* ve *ğ* ünsüzlerinin bulunup bulunmaması.
- c. Her biri iki ayrı fonetik yapıya sahip olan *ele* / *ede* ve *ciber-* / *cügör-* fiillerinden hangisinin kullanıldığı.
- d. Ön seste sedasız *p* ünsüzünün bulunup bulunmaması.

5.3.1.2. Dil Bilgisel Kriterler

- a. Fiil çekimlerinde çokluk ekinin (+*lAr*) kullanılıp kullanılmaması.
- b. Üçüncü kişi eklerinden sonra bazı ad durum eklerinde görülen özel durumlar.
- c. *-ñ* kişi ekinin ikinci kişiye saygı ifadesinde kullanılıp kullanılmaması.
- d. *ki*, *yäm*, *läkin* bağlaçlarının kullanılıp kullanılmaması.
- e. Asıl sayı sıfatlarında +*tü* ekinin kullanılıp kullanılmaması.

5.3.2. Ağız Sınıflandırmasında Kullanılan Kriterler

5.3.2.1. Fonetik Kriterler

- a. Her ne kadar fonem niteliği taşımasa da ünlüler sisteminin (dudaksız uzun ünlüler) düzenli olarak değişmesine sebep olan çift dudak *v'*sinin (*w*) bulunup bulunmaması.
- b. Açık *e* (*ä*) ve normal *e* arasında nöbetleşme.
- c. *s-z* nöbetleşmesinin olup olmaması.
- d. Çekim sırasında fiildeki *l* sesinin düşüp düşmemesi.
- e. Bazı alıntı sözcüklerin ön sesinde *p-b-m* nöbetleşmesi.
- f. Ön seste *n* ünsüzünün yerleşip yerleşmemesi.

5.3.2.2. Dil Bilgisel Kriterler

- a. *Cat-*, *tur-*, *otur-*, *cür-* yardımcı fiillerinin şimdiki zaman çekiminde kullanılıp kullanılmaması.
- b. *-GAlI* zarf-fiil ekinin kullanılıp kullanılmaması.

5.4. KIRGIZ DİYALEKTLERİ

Yukarıdaki kriterler esas alındığında Kırgız diyalektlerinin çerçevesi şu şekilde çizilebilir:

5.4.1. Kuzey Diyalekti: Kuzey Kırgızlarının dili bu kolu oluşturur. Bu diyalektin fonetik özellikleri şu şekildedir:

- a. Sekiz kısa ve sekiz uzun ünlü vardır. Ön seste *b* ünsüzü bulunur. *ele* ve *ciber-* yardımcı fiilleri kullanılır.
- b. Dil bilgisel açıdan edebî dilin dışına çıkmaz.
- c. Söz varlığı açısından tüm Kırgızlar arasında kullanılan genel sözcükleri içerir. Bununla birlikte güneybatı diyalektinde rastlanmayan *belen* "hazır", *baraan* "karaltı", *kereez* "vasiyet" gibi Moğolca sözcükler bu diyalekti diğerlerinden ayırır.

Coğrafi açıdan bu diyalekt tüm Kuzey Kırgızistan'ı kapsamakta olup batı sınırı olarak Talas, güney sınırı olarak Ketmen-Töbö ve Toguz-Toro bölgeleri olarak kabul edilir.

Kuzey diyalektini ağız sınıflandırması ölçüleri esas alınarak birkaç kola ayırmak mümkündür.

5.4.1.1. Talas Ağızı

- a. Çift dudak *v*'si (*w*) ve ona bağlı olarak dudaksıl diftonglar kullanılır.
- b. *s-z* nöbetleşmesi görülür: *kızıl- kısil* "kırmızı".
- c. Dil bilgisel açıdan dört yardımcı fiilin özel kullanımı göze çarpar. *otur /oturu*, *catır /catırı*, *cür / cürü*, *tur / turu*.

5.4.1.2. Çüy-Tyan-Şan Ağızı

- a. Çift dudak *v*'si (*w*) bulunmaz.
- b. *s-z* nöbetleşmesi görülür.

Bu ağız kendi içinde altağızlara ayrılır.

Çüy vadisinin batısındaki Kırgızların (çoğunlukla Solto boylarının) dilinde *z* yerine hemen hemen her zaman *s* kullanılır: *Bistin* < *bizdin* "bizim", *saman* < zaman "zaman", *asamat* < *azamat* "aferin!".

- c. Dil bilgisel açıdan dört yardımcı fiilin (*otur-*, *cat-*, *cür-*, *tur-*) *fiil + Ir / IrI* yapısında kullanılması dikkat çeker.

Çüy vadisinin doğu ve Tyan-Şan tarafı Tyan-Şan altağzının konuşulduğu bölgedir. Bu altağzın özellikleri *s-z* nöbetleşmesi ve ön sesteki *n* sesinin bazen

düşmesidir. Bununla birlikte şimdiki zaman çekimi kullanılan bazı yardımcı fiiller *fiil + Ir / IrI* yapısıyla kurulur.

5.4.1.3. Isık-Köl Ağzı

Kuzey diyalekti ağızlarından. *s* ve *z* sesleri fonem niteliği taşımakla birlikte çoğu zaman bu ağız *z* grubunu temsil eder. *ziya < sıya* “mürekkep”, *zay < say* “nehir”. Ön seste *n* ünsüzü düşer ve kimi sözlerde ön seste *p* ve *b* ünsüzlerinin yerine *m* kullanılır. *mıyaz < piyaz* “soğan”.

5.4.1.4. Sınır Ağzı (Karışık Ağız)

Coğrafi açıdan kuzey ve güney diyalektlerinin arasında kalır. Bu ağız konuşan Kırgızlar etnik açıdan kuzey Kırgızlarına mensup olsalar da güney diyalektlerinin bu ağza tesir ettiği net bir şekilde görülmektedir. Bu durumun en önemli göstergesi açık *e (ä)* ünsüzünün (her ne kadar fonem niteliği taşımasa da) var olmasıdır. Bununla birlikte bu ağızda güneydoğu diyalektine özgü bazı dil bilimsel yapılar [örneğin, saygı bildiren kişi eki (-*Iñ*) ve asıl sayı sıfatı eki (+*tä*)] kullanılmaktadır. Söz konusu tesir daha çok söz varlığında görülmektedir. Bu ağızda çoğu zaman hem güney diyalektine hem de kuzey diyalektine özgü sözcüklerin bir arada kullanılmasıyla eş ya da yakın anlamlı sözcükler ortaya çıkmıştır: *Temene ~ cuvaldıız* “çuvaldıız”, *üke ~ ini* “küçük erkek kardeş”, *kette ~ çoñ* “büyük”, *tağa ~ tayake* “dayı”, *caas ~ celdik* “eyer yastığı” vb.

Kuzey diyalektinin sınır ağızını konuşan Kırgızlar Ketmen-Töbö, Toguz-Toro vadilerinde yaşamaktadırlar. Bazı ağızlara özgü *tapança* (Talas) “bir çeşit ekmek”, *tekmät* (Talas) “kuşak, kemer”, *konok* (Isık-Köl) “mısır”, *badıbot* (Isık-Köl) “kâse”, *obodo* (Tyan-Şan) “keçeden yapılmış bir tür halı, kilim”, *çömölök* (Tyan-Şan) “bir tür mutfak aleti” vb. sözcüklere bakıldığında bu ağzın kuzey diyalektine oldukça yakın olduğu söylenebilir.

Kırgızcanın güney ağızları yalnızca fonetik açıdan değil, dil bilimsel ve leksik açıdan da düzenli farklılıklar gösterdiği için güneydoğu ve güneybatı olmak üzere iki diyalekte ayrılmaktadır.

5.4.1.5. Güneydoğu Diyalekti

Dil bilimsel açıdan kuzey diyalektine, fonetik ve leksik açıdan ise güneybatı diyalektine yakındır. Bu diyalekt aşağıdaki özellikleri taşımaktadır.

5.4.1.6. Fonetik Özellikler

- Sekiz kısa ve uzun ünlünün yanında dokuzuncu olarak kısa ve uzun açık *e (ä)* ünlüsü bulunmaktadır.
- Ön seste sedasız *p* ünlüsü kullanılmaktadır.
- Yardımcı fiillerin *ele* ve *ciber-* biçimleri kullanılmaktadır.

5.4.1.7. Dil Bilgisel Özellikler

- a. *-İñ* eki ikinci kişiye saygı ifadesi taşır.
- b. Asıl sayı sıfatlarında *+tâ* eki kullanılmaktadır.
- c. *yâm, ki, lâkin* bağlaçları kullanılır.

5.4.1.8. Leksik Özellikler

- a. Diğer Kırgız diyalektleriyle ortak olan sözcüklerin yanında aynı anlamdaki Tacikçe ve Özbekçeden alıntı sözcükler de aktif bir şekilde kullanılmaktadır: *Çoñ ~ kette ~ kättä* "büyük", *pal ~ asel ~ üsäl* "bal", *baş ~ kelde ~ källä* "baş" vb.
- b. Altay devrinde Moğolcadan alınan *belen* "hazır", *kereez* "vasiyet", *baraan* "karaltı" gibi sözcükler bulunur.

5.4.1.9. Güneydoğu Ağızları

Güneydoğu diyalekti bugünkü veriler ışığında kendi içinde şu ağzılara bölünür.

5.4.1.10. Doğu Ağzı

Coğrafi açıdan Oş ve Calal-Abad şehirlerinin doğusundaki bölgelerde yaşayan Kırgızların (yaklaşık olarak güneyde Nookat, kuzeyde ise Bzar-Korgon ile sınırlanır) dilini kapsar. Bu ağız aşağıdaki özellikleri gösterir.

- a. Dudaksıl diftonglar yerine dudaksıl uzun ünlüler kullanılır.
- b. *s-z* nöbetleşmesi görülmez.
- c. Şimdiki zaman çekiminde *fiil + Ir ~ IrI* yapısı kullanılmaz.

5.4.1.11. Kuzeybatı Ağzı

Coğrafi açıdan yaklaşık olarak Kara-Üñkür nehrinin batısında kalan dağlarda yaşayan Kırgızların (Çatkal da dahil) dilini kapsamaktadır. Aşağıdaki özellikler görülür.

- a. Dudaksıl diftonglar kullanılır.
- b. Bazı sözcüklerde dudaksıl uzun *uu* ünlüsünün yerine *uy* diftonguna rastlanır. Örneğin *tuura* "doğru" yerine *tuyra* kullanılır.
- c. *s-z* nöbetleşmesi görülür.
- d. Dört yardımcı fiil *fiil + Ir / IrI* biçiminde çekimlenerek şimdiki zaman çekimini oluşturur.

5.4.1.12. Güneybatı (İçkilik) Diyalekti

Oş şehrinin batısı ile Özbekistan ve Tacikistan'da yaşayan Kırgızların dili güneydoğu diyalektiyle oldukça fazla ortaklık taşımasına rağmen aralarında düzenli ayrılıklar da bulunmaktadır. Buralarda yaşayan Kırgızların dili Kırgızcanın güneybatı diyalektini oluşturmaktadır.

Bu diyalekti konuşan Kırgızların çoğu kendi boylarını "İçkilik" adlı birliğe dahil ettikleri için bu diyalekti İçkilik diyalekti olarak adlandırmak da mümkündür. Güneybatı diyalektinin genel özellikleri şunlardır:

5.4.1.13. Fonetik Özellikler

- Kısa ve uzun açık *e* (*ä*) fonemi kullanılır.
- Dudaksıl diftonglar bulunur.
- s* ve *z* ünsüzleri fonem özelliği taşımaktadır.
- Ön seste sedasız *p* ünsüzü kullanılır.
- Ön seste sedalı *g* ve *ğ* ünsüzleri (çoğunlukla yansıma ve alıntı sözcüklerde) kullanılır.
- Fiil kök ve gövdelerine bazı ekler getirildiğinde *l* sesi düşer.
- Yardımcı fiillerden *ele* yerine *ede*, *ciber-* yerine *cügör-* kullanılır.

5.4.1.14. Dil Bilgisel Özellikler

- Fiil çekimlerinde *-lAr* eki kullanılır. *aytattar* "söylerler", *aytkandar* "söylemişlerdi", *ayttılar* "söylediler", *aytışattar* "konuşurlar", *aytışıptırlar* "konuşmuşlar", *aytışsalar* "konuşsalar" vb.
- Üçüncü kişi iyelik ekinden sonra kimi ad durum eklerinde özel durumlar oluşur. *atasını* "babasını", *atasıga* "babasına", *atasıda* "babasında", *atasıdan* "babasından" vb.
- Asıl sayı sıfatında *-tä* eki kullanılır: *Bittä* "bir", *ekitü* "iki" vb.
- lñ* eki ikinci kişiye saygı ifadesi katar.
- yäm*, *ki*, *läkin* bağlaçları kullanılır.

5.4.1.15. Leksik Özellikler

- Diğer diyalektlerle ortak olan sözcüklerin yanında Özbekçe ve Tacikçeden alıntı sözcükler oldukça aktif bir şekilde kullanılır: *Çoñ* ~ *kättü* "büyük", *pal* ~ *äsäl* "bal", *baş* ~ *källä* "baş" vb. Diğer diyalektlerde de bulunan bazı sözcükler yalnızca kalıplaşmış olarak kullanılmaktadır. Günlük konuşma dilinde "yetim" anlamında *çetim* yerine *sağır* sözcüğü kullanılırken *çetimdin cemini ceve* "yetimin yemini yeme" cümlesinde *çetim* sözcüğü saklanmıştır. Aynı

durum *uyum tuvdu* “ineğim doğdu (bir oyun adı)” örneğinde de görülür. Günlük konuşma dilinde *inek* sözcüğünün karşılığı *sıyır*’dır.

- b. Altay devrinde Moğolcadan alınan *belen* “hazır”, *baraan* “karaltı”, *kereez* “vasiyet” gibi sözcüklere rastlanmaz.

Güneybatı diyalektinin temsilcileri çeşitli dönemlerde güneydoğu diyalektinin temsilcileriyle yan yana, iç içe yaşamıştır. Bu karışık dilli yapıya sahip bölgelere Nookat, Aravan, Kara-Suu, Özgön, Suzak, Lenin, Ala-Buka (Çatkal dahil) örnek gösterilebilir. Buralarda güneydoğu diyalektine olduğu kadar güneybatı diyalektine özgü unsurlarla da karşılaşılmaktadır. Aynı sözcük iki farklı telaffuzla söylenebilir: *Tölöö* ~ *tölöw* “ödeme”, *too* ~ *tow* “dağ”. Bununla birlikte Ala-Buka ve Lenin bölgelerinin kimi noktalarında *s-z* nöbetleşmesine rastlanır. Fiillerde *l* sesinin düştüğü görülür. *Ele* yerine ise *ede* yapısı kullanılır.

Güneybatı diyalektini kendi içinde ağızlara ayırmak mümkündür. Yüzyıllardır Taciklerle iç içe yaşayan Pamir Kırgızlarının dilindeki Tacikçe tesirini hem söz varlığında hem de dil bilgisinde tespit etmek mümkündür. Bu ve buna benzer farklılıkların doğurduğu özellikler Kırgızcanın çeşitli ağızlara bölünmesinde temel alınabilir.

Kırgız diyalektlerinin tasnifi meselesinde başka yazarların da fikirleri bulunmaktadır. C. Mukambayev Kırgız diyalektlerini *İçkilik* (İç) ve *Tışkılık* (Dış)⁶ olmak üzere ikiye ayırmaktadır.⁷ Bu sınıflandırmaya göre İçkilik ağızları açık *e* (*ä*), çift dudak *v*’si (*w*), bazı ad durum ekleriyle gelen üçüncü kişi iyelik ekinden sonra zamir *n*’sinin kullanılışı, çokluk üçüncü kişi eki olarak *-lAr* ekinin varlığı ve *ele* yerine *ede* yardımcı fiilinin kullanılması gibi özelliklere sahiptir. Güney ve kuzeydeki diğer Kırgız ağızları da Tışkılık (Dış) diyalektine dahil edilmiştir.

E. Abduldayev *Kırgız Govorloru* “Kırgız Ağızları” adlı çalışmasında Kırgızca’yı güney ve kuzey olmak üzere iki diyalekte ayırıp güney diyalektini üç ağza (İçkilik Kırgızları, Cañı-Col ve Ala-Buka Kırgızları, güneyin orta bölümünde yer alan Kırgızlar), kuzey diyalektini ise dört ağza (Talas, Çüy, Isık-Köl, Tyan-Şan) bölmüştür.

KAYNAKÇA

ABDULDAYEV, E. (1956), Kırgız tilinin Çatkal govoru. Frunze.

ABDULDAYEV, E.; Mukambayev, C. (1959), Kırgız dialektologiyasının очерkteri. Frunze.

ABDULDAYEV, E. ve diğer. (1960), Tyan-Şandık kırgızdardın tilindegi özgöçölüktör. Frunze.

⁶ Farklı bilgiler de sunmakla birlikte Ş. Caparov da *El Tarihi Menen Til Tarihi* “Halk Tarihi ve Dil Tarihi” adlı eserinde bu tasnifi yapmıştır. Bkz. (red.) *Kırgızstan Madaniyatı* “Kırgızistan Kültürü”, 30. 03. 1972.

⁷ Bkz. *Muğalimder Gazetesi* “Muallimler Gazetesi”, 24. 01. 1957.

- ABDULDAYEV, E. ve diğ. (1962), Özbekstandağı kırgızdardın tilindegi cergilüktüü özgöçölüktör. Frunze.
- ABDULDAYEV, E. (1996), Kırgız govorloru. Frunze.
- AHMATOV, T. (1959), Kırgız tilinin Talas govoru. Frunze.
- BAKINOVA, G. (1956), Kırgız tilinin Oş govorloru. Frunze.
- BAKINOVA, G. (1955), Isık-köl govorunun materialdarınan. Frunze.
- BAKINOVA, G. ve diğ. (1959), Kırgız tilinin Çüy govoru. Frunze.
- BATMANOV, İ. A. (1938), Severniye dialekti kirgizskogo yazıka. Frunze.
- BEYSEKEYEV, N. (1964), Kazakstandağı kırgızdardın tildik özgöçölüktörü. Frunze.
- KONDUÇALOVA, S. (1961), V. V. Radlovduñ cınagan materialdarındağı kırgız tilinin fonetikalık özgöçölüktörü. Frunze.